

HUVUD-ARTIKLAR

- Kvarnar och sågar
- Sommarresan till Västerås

I DET HÄR NUMRET:

- Kvarnar och sågar 2-3
- Sommarresan till Västerås 4
- Ötzi i Varberg 5
- Heldagsutflykt i Sävsjö kommun 5
- Slutord 6

Höglandets Fornminnesförening

Du har det andra numret för året av Ristningar, den tredje årgången, i handen/datorn. Vi får börja med en ursäkt att det har dröjt lite, vi har haft fullt upp med Nässjöboken med mera. Men nu är den färdig för tryck.

Vi vill påminna om att det snart är medlemsmöte i Nässjö, plats Gästgivaregården i Hembygdsparken. Mötet äger rum onsdagen 21 oktober kl 18.30. Denna gång behöver vi ta ut en avgift på 50 kronor då vi kommer att bjuda på en småländsk fika under kvällen! Dessutom kommer ordf i Nässjö Hembygdsförening, Meier Andersson, att berätta om gamla tiders Nässjö.

Sävsjö var målet för årets kommunutflykt, Greta har lämnat in en text om detta. Här vill vi passa på att tacka Gunnel för det fina arrangemanget.

Vi har också varit på utflykt till Västerås och Birgit skriver lite om det. Redaktionen framför sitt stora tack för det fina arrangemanget till Birgit och Greta. Försök gärna att komma med förslag till utflykter nästa år.

Slutligen vill vi påminna alla som byter adress, telefon eller e-post att anmäla detta till Greta eller annan i styrelsen.

Redaktionen

Aktuella kontaktpersoner

Aneby:
Bertil Johansson 0380-20707

Eksjö:
Per-Erik Thunström 0381-71114

Jönköping:
Lars Ljungberg 036-92528

Nässjö:
Hilkka Elmersson 0380-91189

Tranås:
Conny Rocén 0140-13752

Vetlanda och Sävsjö:
Gunnel Granmo 0383-31037

Ordföranden har ordet

Bertil Johansson, Ordförande

Sommaren har övergått i höst och på vissa ställen i vinter men om vi minns tillbaka på sommarhalvåret kan vi konstatera att rundturen i Sävsjö var intressant och lärorik och att resan till Västerås blev en fin samvaro mellan gamla och nya medlemmar som fick mycket arkeologi och historia till livs och dessutom god mat och ett bra och billigt boende. Nu väntar vi med spänning på vad våra duktiga tjejer i programutskottet kan sätta ihop till 2010. Men först har vi mötet 21 oktober i Nässjö att

se fram emot, då vi får ett föredrag om Nässjös historia. Sätt på vinterdäcken, kör lugnt och använd de mörka kvällarna till att läsa en god bok. De första två delarna av Sverige Historia har just kommit ut.

För några år sedan besökte vi Kungälv. I området har man nu lyckats gräva ut det långhus man hela tiden har antagit skulle finnas. Det är 50 meter långt och ett bra besöksmål 2010 då man räknar med att ha grävt ut mycket mer. Jag håller kontakten med projektleda-

ren arkeolog Kristina Bengtsson som var den som guidade oss så skickligt när vi var där.

Vår resa 2008 gick ju till bland annat Gamleby. Söder om Gamleby vid Casimirsborg har man i mitten av september hittat ett 20-tal nya hällristningar, vilket gör att platsen nu är i klass med Tanumshede i Bohuslän. Också ett intressant utflyktsmål privat eller med föreningen under 2010.

Bertil Johansson

Kvarnar och sågar

När vi skrev om skvalt-kvarnar i förra numret fick vi ”blodad tand” och började leta efter annan information om kvarnar. I redaktionens gömmor hittades skriften ”Kvarnar och sågar i Kronobergs län” som vi härmed gör referat på och citat ur – efter tillstånd från Länsstyrelsen i Kronobergs län.

Husbehovskvarnar och tullkvarnar

Kvarnarna har varit mycket viktiga under hela medeltiden och fram till 1800-talet. För ägaren och staten var det en inkomstkälla och för bönderna och stadsborna en livsnödvändighet. Vattenkvarnar har funnits i Sverige åtminstone sedan 1200-talet. Under medeltiden försökte de stora jordägarna – adeln, kyrkan och kronan – att motverka böndernas egna husbehovskvarnar. Ju fler bönder som var hänvisade till att mala mot avgift, ”tull”, i en av de stora jordägarnas kvarnar, desto större ekonomisk förtjänst gjorde kvarnägaren.

Från slutet av 1400-talet till början av 1800-talet var därför anläggandet av nya kvarnar, både husbehovs- och tullkvarnar, omgärdat av olika lagar och restriktioner. Man prövade noga varje ansökan om att få anlägga en ny kvarn, så att den inte

skulle konkurrera med någon äldre kvarn eller orsaka skada för någon annan genom förändringar av vattenflödet. Tidvis gjordes försök att helt förbjuda husbehovskvarnarna. De minskade underlaget för tullkvarnarna och därmed kronans skatteintäkter.

Skvaltor och hjulkvarnar

I tullkvarnsfattiga skogsbygder och där en majoritet av bönderna var själväggande, fanns mindre anledning att bekämpa husbehovskvarnarna. Kronobergs län bestod till stor del av utpräglad skogsbygd och därför dominerades länet ännu under 1700-talet av endast ett kvarnstenspar drivet av ett skvalthjul – ett horisontellt hjul på en vertikal axel. Skvalt-kvarnarna var billiga att bygga och lämpade sig väl för små spannmåls-mängder och mindre vatten-drag.

Husbehovskvarnarna kunde också vara byggda som hjulkvarnar, men det var sällsynt. Hjulkvarnarna hade stora, stående vattenhjul på en liggande hjulaxel. Genom utväxling och transmissioner kunde de använ-

das för att driva flera stenpar och /eller andra maskiner. Hjulkvarnarna krävde större vattenmängder än skvaltorna och var dyrare att uppföra. Det blev därför företrädesvis tullkvarnarna som drevs av stående hjul.

Ökat antal hjulkvarnar

Under 1800-talet övergav alltfler bönder sina enkla husbehovsskvaltor för de tekniskt överlägsna tullhjul-kvarnarna som både malde effektivare och gav finare mjöl. I samband med handelsliberaliseringarna under 1800-talets mitt blev det möjligt att utan hänsyn till konkurrensen med äldre tullkvarnar anlägga nya. Nu lät också de vanliga bönderna bygga större hjulkvarnar och utarrendera dem till en mjölnare. I Kronobergs län var det inte ovanligt att de nya tullkvarnarna uppfördes gemensamt av ett helt byalag.

De flesta av länets kvarvarande kvarnbyggnader härrör från denna period vid 1800-talets mitt. Samtidigt som dessa kvarnar byggdes började även industriella ångkvarnar med en överlägsen kapa-

”Vattenkvarnar har funnits i Sverige åtminstone sedan 1200-talet”

citet att uppföras. Dessa handels- kvarnar köpte in säd, malde och sålde sedan mjölet till städernas ökande befolkning och bagerier. I takt med marknadsekonomins utveckling minskade bygdekvarnarnas kundunderlag stadigt.

Elkvarnar och valsstolar

För att dryga ut inkomsten hade mjölnaren ofta flera olika inkomstkällor. Ett litet jordbruk, kvarn och såg utgjorde grunden, men mjölnaren kunde dessutom driva exempelvis snickeri, spannmålshandel, handelsbod eller smedja. Omkring 1920 blev mjölnaren ofta bygdens första elleverantör då vattenturbinen ersatte vattenhjulen och kvarnarna försågs med generatorer.

I takt med att elnätet byggdes ut under 1920- och 30-talen tillkom eldrivna kvarnar inne i stationssamhällena. Närheten till järnvägen gav bättre transport- och avsättningsmöjligheter. De nya elkvarnarna utrustades med moderna maskiner - valsstolar med plansiktar som kunde mala ett mjöl lika vitt och fint som "köpemjöl" – och allt fler vattendrivna kvarnar utkonkurrerades. De som överlevde moderniserades ofta med valsstolar. Genom att det nya maskineriet krävde tre våningar på höjden byggdes

kvarnarna på med tornliknande utbyggnader.

Under efterkrigstiden minskade behovet av kvarnar som en följd av livsmedelsindustrins och jordbrukets omvandling mot större enheter. Bygdekvarnarnas verksamhet hade under 1900-talet i allt högre utsträckning koncentrerats till malning av fodersäd. Nu införskaffade bönderna egna eldrivna hammarkvarnar, vilket berövade bygdekvarnarna även denna marknad. Bara ett fåtal kvarnar överlevde 1960-talet. Detta drabbade även elkvarnarna, som alltså blev ganska kortlivade.

la om dem. Fram emot sekel-skiftet 1900, då tekniken att tillverka tunna och starka sågklingor hade blivit tillräckligt förfinad, blev det därför vanligt att man vid de mindre sågarna installerade cirkelsågar, som var mer flexibla.

Michael Wallin

Nickesågar, ramsågar och cirkelsågar

Vid nästan alla kvarnar har det bedrivits någon form av sågrörelse. De äldsta sågtypen, nickesågen, hade ett sågblad infäst i en ram av trä. Vid mitten av 1800-talet infördes ramsågar med flera blad som i ett moment kunde klyva stocken i flera brädor. Ramsågarna var effektiva, men lämpade sig främst för stordrift. Då de ställts in för vissa virkesdimensioner och timmerbredder var det relativt omständligt att stäl-

Sommarresan till Västerås

Årets sommarresa gick till Västerås den 15-16 augusti. Deltagarna samlades på lördagen kl 12 för lunch på restaurang Bellman vid Stora torget. Därefter följde besök i domkyrkan, där vi blev guidade under en hel timma av domkyrkokaplan Lena Linderholm Sköld. Kyrkan invigdes den 16 augusti 1271 och helgades åt jungfru Maria och Johannes Döparen. Denna katedral är full med konst och konsthantverk, historiskt intressanta saker. Bl a finns här sex altarskåp från 1500-talet, Erik den XIV:s grav, ett gravkor över Johannes Rudbeckius, som var biskop i Västerås 1619-46. Han grundade 1623 Sveriges första gymnasium, beläget bakom kyrkan.

I år firas minnet av kyrkomålaren och textilkonstnären Albertus Pictor (född omkr 1440 – 1509) speciellt, då det är 500 år sedan han gick bort. Av den anledningen framfördes efter visningen en monolog av Vibeke Nielsen (frilansande skådespelerska) under det stora krucifixet i mitten av domen. Det blev en fascinerande föreställning, där hon i Anna Pictors skepnad (Albertus hustru) gav en levande bild av maken, som blev känd både som målare och pärlstickare. Han bodde med sin familj i Stockholm men reste mycket omkring och skapade målningar i många kyrkor i Västmanland och Uppland.

Efter kyrkobesöket fanns det också möjlighet att gå till slottet, där läns museet är

inrymt. Där finns en utställning om ”Kvinnorna i Tuna”. Alla föremålen där kommer från ett enda gravfält vid Tuna gård i Badelunda, ca 1 mil nordost om Västerås. Den första graven stötte man på i samband med ett husbygge 1952. I denna grav fanns bl a guldsmycken med en sammanlagd vikt på över tre hekto. Vid fortsatta grävningar i området fann man 85 gravar, däribland 8 stycken båtgravar, vilka märkligt nog innehöll kvinnor, som begravts utan kremering. Var de männe prästinnor i den hedniska kultens tjänst?

Söndagen den 16 augusti ägnades hela förmiddagen åt ett besök i Badelunda forntidsbygd, där guiden Lars Björklund från hembygdsföreningen i Badelunda följde med oss runt till de intressanta platserna på och nedanför Badelundaåsen. Den ås är ca 40 mil lång och sträcker sig från Nyköping i söder till Siljanstrakten i norr. På åsen gick den gamla riksvägen. Nedanför åsen ligger ett stort gravfält med fem skeppssättningar plus ett tjugotal andra gravar. Här finns också en runsten samt resta stenar som leder fram till ett vad vid en bäck. Dominerande inom området är dock en imponerande hög, som troligen byggt upp över en bronsåldersgrav. Gravhögen som är känd under namnet Anundshögen är av allt att döma den största gravhögen i landet. Endast en av kungshögarna i Gamla Uppsala kan möjligen tävla med denna i fråga om volym.

Badelundas fornhistoriska storhetstid är järnåldern (500-1070 e.Kr.) Vems om vilar i Anundshög vet man inte men rimligen bör det vara en mäktig hövding eller kanske någon av sveakungarna.

Upp på åsen finns flera gravar samt också en intressant labyrint, som sannolikt är mycket gammal. År 1940 hittades nära labyrinten en gravurna som är daterad till förromersk järnålder.

Efter att vi bestigit Anundshög och fångat utsikten över hela området med de stora skeppssättningarna nedanför oss samlades vi vid Anunds Café för att sedan starta hemresan.

Birgit

Birgit har beskrivit vår utflykt till Västerås på ett livfullt vis.

Ötzi i Varberg

Vi såg en utställning om ismannen Ötzi på Varbergs museum. Man har lånat hit den välgjorda kopian av den mumifierade kroppen och kopior på hans kläder och redskap och har därtill ett stort antal intressanta bilder, beskrivningar av området där han hittades, av hans allmänna hälsotillstånd och mycket mera. Han hittades precis på gränsen mellan nuvarande Italien och Österrike men finns nu efter mycket dividerande på arkeologiska museet i Bolzano i Italien. En arkeologisk sensation eftersom det visade

sig att han levte cirka 3000 år före Kristus. Utställningen pågår till den 13 september och vi rekommenderar ett besök, dock **inte** under turistsäsong! Man kan naturligtvis också gå in på nätet och slå på Ötzi så får man mycket information.

Greta och Bertil

Heldagsutflykt i Sävsjö kommun

Fornminnesföreningen ordnar varje år en rundtur i en av medlemskommunerna och i år var det Sävsjös tur. Programutskottet hade arbetat fram ett fint heldagsprogram. Första anhalten var Hjärtlanda medeltida kyrka, en pärla bland njudungskyrkorna. Vi fick guidning och information om kyrkans historia. Ett intressant fynd man gjort var ett gammalt resealtare i marmor. Nästa anhalt var Sjöstorps backstuga, en väl bibehållen och varsamt underhållen backstuga. Därifrån gick färden till Eva Spångberg i Gamla Hjälmseryd där vi fick lyssna på Eva via datorn eftersom hon inte själv kunde ställa upp. Hon hade tydligen tävlat med smågrabbar i längdhopp och skadat sig,

hon är ju snart 90 år. Vidare till Komstad där vi först åkte till Västragårds gravfält och tittade på en ståtlig runsten som Vråe hade rest över sin bror Gunne som dog i England. Stenen är ristad från höger till vänster och texten slutar i mittrad som man läser nerifrån och upp, ett ovanligt sätt att rista. Här övertog Runo Svensson guidningen och berättade om området och han följde sedan med till Komstad by där han guidade oss runt och berättade mycket kunnigt om området. Komstad drivs som en stiftelse med fem olika föreningar/myndigheter. Oerhört mycket arbete har lagts ner på att bibehålla den gamla hantverksbyn så som den såg ut i början av 1900-talet och här

finns fungerande kvarn, ramsåg och cirkelsåg, skvalt-kvarn och kvarnstensverkstad. Även häktet och affären kan beses i ursprungligt skick. I kvarnbyggnaden finns sedan 1900-talets början fyra turbiner varav vanligen en är igång som producerar el för en del av Sävsjö kommun. Tala om närproducerad grön el! En halv runsten står i en trädgård och nämner Vråe som Håkon Jarls stallare, vilket gör att man får en datering av Vråe och Gunne till början av 1000-talet. Förutom alla intressanta byggnader bjuder Komstad på en harmoniskt vacker natur.

Greta

Höglandets Fornminnesförening

Telefon: 0380-207 07
(Ordförande Bertil Johansson)

Redaktion:
Michael Wallin
Lars Ljungberg

E-post:
nyhet@fornminne-hogland.se

Vi finns på webben, besök oss på:
<http://www.fornminne-hogland.se>

Webbansvarig: Lars Ljungberg

Slutord

På föreningsmötet i Vetlanda fick vi tillfälle att se en utställning som tyvärr är slut nu. Den innehöll en del av Lars Bygdemarks flygfotografier ur boken "Sverige från ovan". Det är lätt att konstatera att Sverige är fantastiskt, det fanns en del bilder från Småland. Bland annat fanns en från sjön Möckeln utanför Älmhult, som var mycket fin. Himlen speglar sig i sjön så det ser ut som om öarna svävar bland molnen.

Intendent Thomas Johansson berättade om museet och museiassistent Sven Melin berättade om fornminnena i Vetlanda kommun och visade de olika fynd som finns på museet. Till exempel finns det lämningar från Byestad i Vetlandas utkant som lär vara Smålands största gravfält. Allt som allt var det en lyckad kväll för oss som var med.

I Bredestad utspelade sig en omar-

betad version av förra årets framgång i form av ett vikingaspel. Där kunde man se flera av våra medlemmar. Till nästa år behövs troligen en större omarbetning för att locka publiken med tanke på att söndagens föreställning inte drog så många åskådare.

Slutligen vill vi påminna om att vi tacksamt tar emot bidrag till nästa nyhetsbrev. Tack vare den långa pressläggningen lyckades vi få in tillräckligt mycket material denna gång, tack alla bidragsgivare!

Redaktionen

HÖGLANDETS FORNMINNESFÖRENING
c/o Bertil Johansson
V Strandvägen 11
578 33 ANEBY

B-FÖRENINGSBREV

